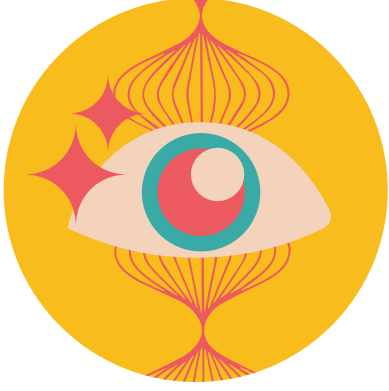

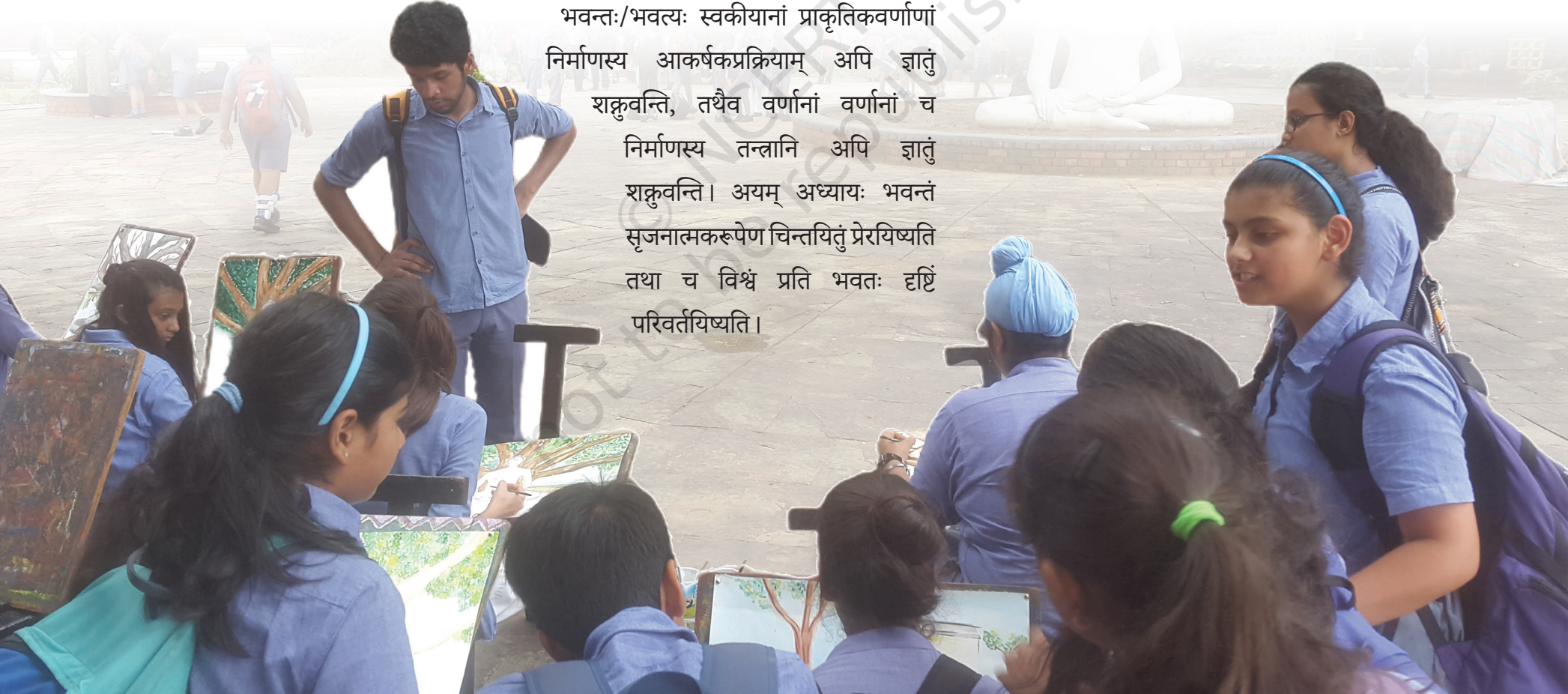
द्वितीयः अध्यायः पारम्परिकानां चित्राणां परिवर्तनम्

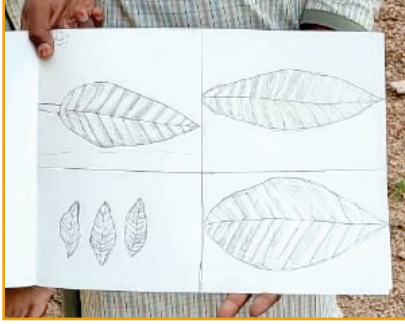
अयम् अध्यायः भवन्तं प्रकृत्याः अद्भुतेषु विषयेषु निमज्जयिष्यति। भवान्/भवती बहिः गच्छन्/गच्छती अन्यजीवेषु नैकानि सुन्दरानि आकृतयः, रूपाणि, वर्णाणि, प्रतिरूपाणि, विन्यासानि च अन्वेष्टुं शक्नोति। भवन्तः एतेषां विवरणानां अभिलेखनं चित्र-चित्रकला-क्रियाकलापैः शिक्षयिष्यन्ति।

भवन्तः/भवत्यः स्वकीयानां प्राकृतिकवर्णाणां निर्माणस्य आकर्षकप्रक्रियाम् अपि ज्ञातुं शक्नुवन्ति, तथैव वर्णानां वर्णानां च निर्माणस्य तन्त्रानि अपि ज्ञातुं शक्नुवन्ति। अयम् अध्यायः भवन्तं सृजनात्मकरूपेण चिन्तयितुं प्रेरयिष्यति तथा च विश्वं प्रति भवतः दृष्टिं परिवर्तयिष्यति।

0680CH02

क्रियाकलापः - १ प्राकृतिकं भ्रमणम्

वृक्षाः, वनस्पतयः, पर्वताः, धाराः, समुद्रः, वालुकाः च यदा परितः भवन्ति तदा भवन्तः कथं अनुभवन्ति? भवान् प्रकृत्या परिवेष्टितः अस्ति इति कल्पयित्वा निमेषद्वयं त्रिवारं यावत् व्यतीतं करोतु। किं सर्वं पश्यसि? यदा भवान् तान् स्पृशति तदा भिन्नानि वस्तूनि कथं अनुभवन्ति? भवतः पादस्य अधः किं अनुभूयते? कियत् दूरं द्रष्टुं शक्नोति? किमपि गतिशीलम् अस्ति वा? किं श्रुतवान्?

चतुर्णां पञ्चानां वा छात्राणां लघुसमूहः निर्मातुं, परस्परं स्वकल्पनानां आदानप्रदानं च करोतु।

स्वस्य रेखाचित्रपुस्तकं पेन्सिलं च स्वीकृत्य, बहिः गत्वा स्वपरिसरस्य अन्वेषणं करोतु।

१. आकाशं दृष्ट्वा तस्य विशालतां अनुभवतु। भवता दृश्यमानानां वर्णाणां वा मेघानां स्वरूपस्य वा टिप्पणीं करोतु।
२. भूमिं पश्यतु। मृत्तिकायाः वर्णस्य, विविध-प्रकाराणां शिलानां, शिलाखण्डानां, लघुशिलानां च अवलोकनं करोतु। तेषां विन्यासं स्पृशन्तु, अनुभवन्तु च। तानि मृदुः, रुक्षः, उत्कीर्णः, ग्रैन्-युक्ताः वा अन्यस्य विन्यासस्य सन्ति वा?

३. यत्र कानिचन वनस्पतयः वृक्षाः च सन्ति तत् स्थानं अन्विष्यतु। मृदुरूपेण सस्यं स्पृशन्तु, तस्य पत्राणां, शाखानां, शल्कानां, पुष्पाणां, बीजपत्राणां, अन्यस्य च यत् किमपि भवान् पश्यति तस्य स्वरूपं अनुभवेत्। तानि रचनाः अङ्कयितुं वा शब्दैः टिप्पणीं कर्तुं वा प्रयतताम्।
४. पत्राणां आकृतयः, दृश्यमानानि पङ्क्तयः, प्रतिरूपाणि च निकटतया अवलोकयतु। भिन्नानि आकृतयः, रेखाः, प्रतिरूपाणि च युक्तानि त्रीणि पत्राणि अङ्कयतु। तेषां वर्णानां टिप्पणीं करोतु।
५. कस्यापि पशुं, पक्षिणां, कीटकानां वा निकटतया अवलोकयतु। किं ते उपविश्य, निद्रां कुर्वन्तः, स्थिताः वा गतिं कुर्वन्ति? तेषां रूपं ग्रहीतुं प्रयतताम्।

समूहरूपेण समागच्छन्तु, स्वचित्राणि अवलोकनं च सहभागयन्तु।

अनुवर्तयन्तु : दृश्यपत्रिकाम् आरभत तथा च प्रतिदिनं दृश्यमानानां भिन्नानां वस्तूनां चित्राणि रचयतु।

क्रियाकलाप: - २ क्षेत्राणां पर्यटनम्

सङ्ग्रहालयं कलाशालां वा यत्र कलाविदाः कार्यं कुर्वन्ति तत् स्थानं वा गच्छन्तु । एतेषां प्रश्नानाम् आधारेण भवतः अवलोकनं लिखन्तु -

१. भवान् कस्मिन् प्रकारस्य दृश्यकलाः पश्यति?
२. शिल्पकलायाः निर्माणे कानि सामग्रयः उपयुज्यन्ते?
३. कलाकाराः कः ? ते किं उपकरणं तन्त्रं च उपयुञ्जन्ते?
४. कलाकृतयः निर्मातुं वा प्रदर्शयितुं वा स्थानं कथं व्यवस्थितं भवति?
५. किं नूतनान् विचारान् वा अनुभवान् वा प्राप्तवन्तः ?

स्वानुभवान् चित्रयन्तु अथवा भवान्तः/भवत्यः एतानि चित्राणि सन्दर्भरूपेण उपयोक्तुं शक्नुवन्ति ।

क्रियाकलाप: ३ प्राकृतिकानां वर्णानां निर्माणम्

किं भवान् कदापि अचिन्तयत् यत् वर्णानां उत्पत्तिः कुत्र भवति इति? तानि कथं निर्मायन्ते? रेडिमेड्-बाक्सस् इत्येतेषु वर्ण-पेन्सिलस्, क्रेयोन्स्, पेण्टस् इत्येतेभ्यः पूर्वं कलाकाराः किं उपयुञ्जन्?

भवान् किं खादति इति चिन्तयतु। यदा गृहे दाल् इत्यस्य पाकः भवति, तदा तत् अधिकं पीतवर्णं कर्तुं किं योजितं भवति?

हरिद्रा! भवान् स्वभाषायां गृहे किं वदति? इदानीं, अन्यान् खाद्यान् चिन्तयतु यत् भवान् खादितवान्। तेषां कानिचन वर्णाः भवतः अङ्गुलिषु, जिभेषु अपि च भवतः वस्त्रेषु अपि क्षिप्तानि भवन्ति।

इत्यमेव वर्णस्य निष्कर्षणेऽपि पुष्पाणि उपयोक्तुं शक्यन्ते।

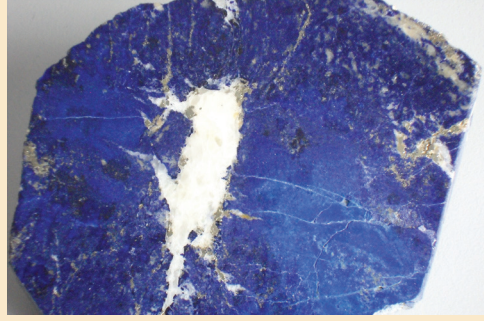
सस्यान् अतिरिच्य मृत्तिकायाः, शिलायाः, खनिजस्य च निक्षेपैः अपि वर्णाणि निर्मातुं शक्यन्ते। एतासां प्रक्रियानां उपयोगेन जनाः विविधकलात्मकप्रयोजनार्थं वर्णसज्जीकरणं कुर्वन्ति स्म।

स्वभोजने कानिचन फलानां, शाकानां, पत्राणां, मूलानां च सूचीं लिखतु, यानि भवान् चूर्णं वा पाकं वा कुर्वन् वर्णं ददति।

१. _____
२. _____
३. _____
४. _____
५. _____

एहि, स्वीयानि प्राकृतिकानि वर्णानि निर्मातुं शिक्षामहे

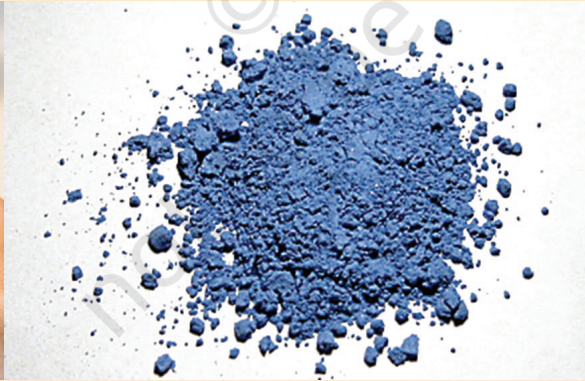

पर्यायः १ - मृत्तिकायाः, खनिजानां, शाकानां, पुष्पाणां, फलानां, मूलानां, चार्कोलादीनां च मूलानां कञ्चामालानाम् उत्पत्तिः भवति। (कृष्ण-चार्कोल् इत्यस्य, नील-लेपिस्-लाजुली-शिलायाः च चित्राणि पश्यतु।)

पर्यायः २ - मूलवर्णाः वर्णकाः सूक्ष्मरूपेण चूर्णं कृत्वा अशुद्धान् निष्कासयितुं शोधिताः भवन्ति।

पर्यायः ३ - चूर्णमध्ये सम्यक् अनुपातेन बैण्डर् इति योजितं भवति। अनेन वर्णस्य पृष्ठभागेन सह सम्बद्धं भवितुं साहाय्यं भवति। गम्-अरेबिक् (बाबुल्-वृक्षस्य छालस्य रसः) तैलानि, दुग्धं, अण्डस्य श्वेतं, अण्डस्य योलकं च केचन प्राकृतिक-बन्धकाः सन्ति।

पर्यायः ४ - प्रस्तुताः वर्णाः कलाकृतौ प्रयुक्ताः भवन्ति।

क्रियाकलापः ४

प्राकृतिकैः वर्णैः एकस्याः कलाकृतेः निर्माणम्

पर्यायः १ - भूमेः सस्यैः वा कानिचन द्रव्यानि प्राप्नुयात्।

पर्यायः २ - स्वशिक्षकैः समवयस्कैः च सह वर्णनिर्माणप्रक्रियायाः विषये चर्चा कुर्वन्तु, मिलित्वा च स्ववर्णाणि सज्जीकरोतु।

पर्यायः ३ - भवान् निर्मितानां वर्णाणां भिन्नवर्णसंयोजनानां योजनानां कृत्वा प्रयोगं करोतु।

पर्यायः ४ - भवतः कलाकृतौ उपयुज्यमानस्य वर्णस्य विषये चिन्तयतु।

पर्यायः ५ - प्राकृतिकवर्णैः स्वकलायाः निर्माणं करोतु।

सर्वे स्वकलायाः समाप्तेः अनन्तरं कक्षायां कलाकृत्याः प्रदर्शनं कुर्वन्तु। भवान् यत् सामग्रीं प्रयुक्तवान् तस्य शीर्षकेन विवरणैः च भवतः कार्यम् इति लेबुल् करोतु।

भवान् स्वस्य कानिचन पूर्वतयारी-रेखाचित्राणि अथवा प्रयोगान् अपि प्रदर्शयितुं सहभागयितुं शक्नोति यानि भवतः कार्यस्य प्रक्रियां दर्शयन्ति। प्रत्येकस्यां कलाकृतौ दृश्यमानान् प्रक्रियान् वर्णांश्च चर्चयतु।

रक्तच्छाया

रक्ताभा

क्रियाकलापः - ५

वर्णानां छायायाः आभायाश्च निर्माणम्

किं वर्णाः अपि अस्माकं मनोवृत्तिरिव परिवर्तन्ते ?

किं भवान्/भवती प्रतिदिनं भवतः मनःस्थितिः कथं परिवर्तते इति अपश्यत्? पञ्च निमेषाः स्वस्य भावान् अनुस्मृत्य तेषां विषये वार्तालापं कुर्वन्तु -

१. विद्यालयात् गृहं गत्वा भवतः मनःस्थितिः का भवति ?
२. रात्रिभोजनसमये भवतः मनःस्थितिः किम् अस्ति ?
३. शयनात् पूर्व भवतः मनःस्थितिः किम् अस्ति ?
४. प्रातः उत्थाय भवतः मनःस्थितिः का भवति ?
५. इदानीं भवतः मनःस्थितिः किम् अस्ति ?

मनोवृत्तयः भावनाः च किञ्चित्कालं यावत् तिष्ठन्ति, क्रमेण परिवर्तन्ते च। ते दृढं तीव्रं वा मृदुः वा अनुभवन्ति।

वर्णाः अपि तथैव सन्ति। वयं तान् जीवन्तानि, तीव्रानि, कृष्णवर्णीयाः, श्वेतवर्णीयाः, लघुः, मृदुः... इत्यादीनि निर्मातुं शक्नुमः।

सूर्योदयस्य सूर्यास्तस्य वा समये आकाशस्य वर्णाः कथं परिवर्तन्ते इति चिन्तयतु।

अपशिष्टैः वस्त्रैः निर्मितः चित्रबन्धः

किं भवान् अवागच्छत् यत् सूर्यप्रकाशस्य, पुनः पुनः प्रक्षालनस्य च कारणात् कालान्तरे भवतः वस्त्राणां वर्णाः क्षीणाः भवन्ति इति ?

ते प्रकाशात् निस्तेजं वा कृष्णात् प्रकाशं वा परिवर्तन्ते।

कलायां एतानि वर्णवैविध्यानि टिण्ट्स् अण्ड् शेड्स् इति उच्यन्ते। वयं कस्मिन् अपि वर्णे श्वेतवर्णं योजयित्वा वर्णवर्णान् कल्पयामः। वयं कस्यापि वर्णे कृष्णवर्णं योजयित्वा वर्णच्छायाः निर्मीयामः।

वर्णः + श्वेतवर्णः = सितवर्णः (छाया)

वर्णः + कृष्णवर्णः = असितवर्णः (आभा)

वर्णच्छायायाः वर्णाभायाश्च
निर्माणम्

एहि, अभ्यासामः !

उपकरणम् - चित्राय, वर्णाय च सादा कागदः
(जलवर्णः, भित्तिपत्रवर्णः अथवा चूर्णवर्णः)-
कृष्णवर्णः, श्वेतवर्णः, अन्यद्वयं वा त्रीणि वा वर्णाणि ।

विकल्पः - पुरातनपत्रपत्रिकासु वा पत्रिकासु वा
वर्णपृष्ठानि स्वीकृत्य, कागदेन मोसैक् निर्मातुं भिन्नान्
वर्णान् च अन्विष्यतु ।

प्रकृतौ वर्णवैचित्र्यम्

किं भवान् कदापि प्रकृत्याः विविधवर्णान्
विस्मृतवान्?

बहिः गत्वा त्रीणि पत्राणि पश्यतु यानि त्रिभिः
भिन्नवर्णैः वा वर्णैः वा युक्तानि सन्ति ।

विविधवर्णाणां मिश्रणं कर्तुं प्रयतताम्, येन भवान्
समीपस्थं वर्णं प्राप्नुयात् ।

विस्तारः — छायायाः आभायाश्च चित्रणम्

भवान् निर्मितान् वर्णान्, वर्णान् च सन्दर्भरूपेण
उपयुञ्जन्तु । सङ्ग्रहालयस्य जालपुटात् अथवा
सचित्रपुस्तकेभ्यः कलाकृतीनां चित्राणि अन्विष्यतु येषु
अपि समानवर्णाणि वर्णाणि च सन्ति । वर्णैः वा छायाः
वा कलाकृत्याः भावं भावं च कथं वर्धते इति पश्यतु ।
चतुर्णां पञ्च भिन्नवर्णैः, तेषां वर्णैः च एतत् अभ्यासं
पुनरावृतं करोतु । वर्णानां वर्णैः सह भवतः भावस्य
भावस्य च संक्षिप्तं विवरणं लिखतु ।

क्रियाकलापः ६ कलाकारैः प्रयुक्ताः आधाराः उपकरणानि च

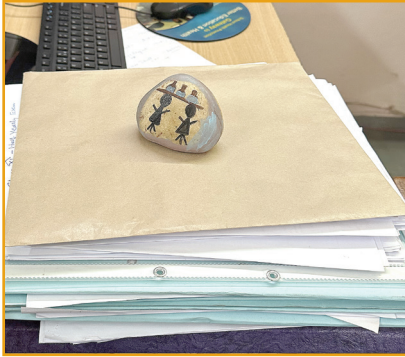
भवन्तः ज्ञातवन्तः यत् प्रकृत्या वर्णाणि निर्मातुं शक्यन्ते इति । कागदेन आविष्कारात् पूर्वं कलाकाराः प्राकृतिकपृष्ठेषु यथा शिलासु, गुहासु भित्तिषु, मृत्तिकापलकस्य, ताडपत्राणां, काष्ठस्य, वस्त्रस्य च चित्रणं कुर्वन्ति स्म ।

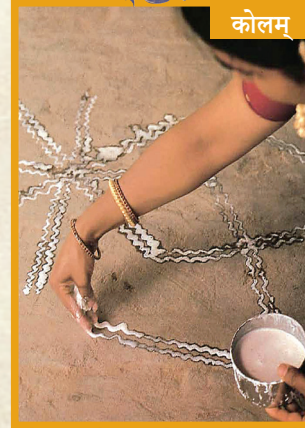
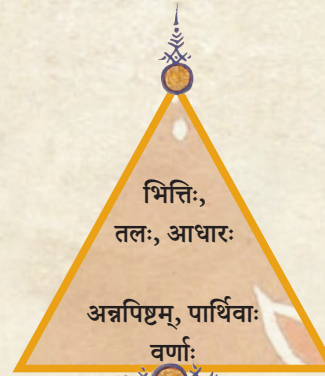
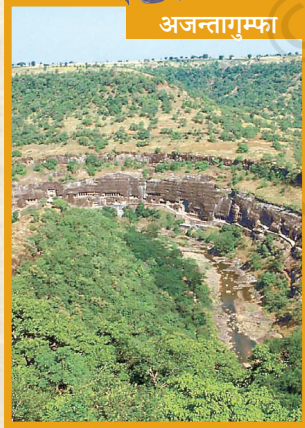
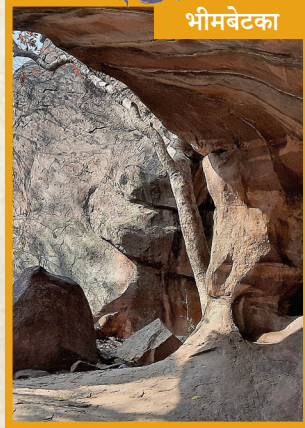
ते टेराकोटा, शिला, पशूनां अस्थिः, चर्मः, काष्ठं, धातुः, तन्तुः च उपयुज्य विविधाः त्रिविमीय-वस्तूनि शिल्पाणि च निर्मितवन्तः ।

ते विशेषसाधनानि आविष्कृतवन्तः, प्रत्येकस्य पदार्थस्य पृष्ठभागस्य च कार्यार्थम् तन्त्राणि च विकसितवन्तः ।

यदि भवतः समीपे पत्रं नास्ति, तर्हि भवान् स्वकलायाः कृते काः पृष्ठभागाः सामग्रयः च चिन्वति? स्वकीयान् प्रयोगान् आनयन्तु, स्वकीयानि कलाकृतयः च निर्मातु ।

अग्रिमे पृष्ठे उदाहरणानि पश्यतु । प्रागैतिहासिकात् कालात् कलाविदैः प्रयुक्तानां विविधानां सामग्रिनां पृष्ठभागानां च विषये भवान् ज्ञातुं शक्नोति ।

क्रियाकलाप: ७

प्रकृत्याः प्राप्ताः अस्मत्प्रेरणाः

इदानीं भवान्/भवती जानाति यत् कलाकाराः स्वपरिसरस्य निरीक्षणं निकटतया कुर्वन्तः सूक्ष्मविवरणानि ग्रहीष्यन्ति इति। प्रत्येकस्य कलाकारस्य स्वकीयः कल्पनाशक्तिः भवति तथा च ते उपयुज्यमानेषु सामग्रीषु, उपकरणेषु, तन्त्रेषु च स्वकीयान् विकल्पान् कल्पयन्ति। अनेन एव तेषां कार्यं अद्वितीयं भवति।

कलाविदरूपेण भवान् स्वस्य कल्पनाशक्तिं अपि उपयोक्तुं शक्नोति। भवान् स्वस्य विचारानां कृते उपयुक्तानि सामग्रीं उपकरणानि च चितुं शक्नोति। प्रकृतिः भवतः प्रेरणा अस्ति, भवान् एव निर्माता अस्ति। स्वानुभवान्, अवलोकनं च समावेशयन्तु।

सः पर्वतः, नदी वा, सूर्यः वा न भवेत्। प्रकृतिः भवतः कृते किं प्रतिनिधित्वं करोति इति भवान् निर्धारयतु। एतत् भवतः समीपस्थस्य परिसरस्य बहु समीपस्थं स्यात्। स्मर्यतां, चित्रं भवतः नेत्रद्वारा भवेत्!

